

ՀՏՂ՝ 93.94

DOI: 10.52971/18294316-2022.25.1-52

ԱԶՈՐԴԱՑՓՈՐ ԳԱՎԱՌԻ ՊԱՏՄԱՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԻ ՇՈՒՐՁ¹

Արկաղի Ակոպով, Դավիթ Նահատակյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Բանալի բառեր՝ *Տայք, Թորթում, Ճորոխ, Ագորդ, հուշարձան, Օշկ, եկեղեցի, ամրոց, բնակավայր, հայեր:*

Սույն հոդվածի շրջանակներում առանձին ուսումնասիրության առարկա են դարձել պատմական Մեծ Հայքի Տայք աշխարհի Ագորդացիոր գավառի պատմաճարտարապետական հուշարձանների տեղագրության և արդի վիճակի վերաբերյալ հարցերը: Զուգահեռ ներկայացվում են ժողովրդագրական տվյալներ, որոնք ընդգրկում են XIX դարից մինչև Հայոց Մեծ եղեռն ընկած ժամանակաշրջանը:

Նախաբան. Աշխատության նպատակը մեր կողմից իրականացված ոչ ամբողջական այցերի հետևանքով ստացված նյութերի, աղբյուրագիտական, պատմամատենագրական և ճարտարապետական հետազոտությունների արդյունքների համատեղումն է, որը պետք է հիմք հանդիսանա առաջիկա դաշտային աշխատանքների համար:

Տայքի կենտրոնական Ագորդացիոր գավառը տեղագրվում է Թորթում գետի ստորին հոսանքի շրջանում և Թորթումի լճի շրջակայքում: Հյուսիսից այն սահմանակից էր Ճակք գավառին, որից բաժանվում էր Օլթի գետով, արևմուտքից Արսեացիոր գավառից բաժանված էր Ճորոխի աջափնյա ջրբաժան լեռներով, հարավ-արևմուտքից սահմանակից էր Ոքաղեին, որից բաժանվում էր Օղիկ գետակի ձորահովտով մինչև

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-2A292 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

Մամրվանի վարչական սահմանը², իսկ հարավ-արևելքից և արևելքից՝ Բողխա գավառին, որից բաժանված էր Թորթում և Օլթի գետերի ջրբաժան լեռներով:

Ագորդացվոր գավառի կենտրոնն էր Ագորդ բնակավայրը. «Ագորդ գետը նշանակել գլխաւոր տեղի Ագորդափոր գաւառի Տայոց»³: Օսմանյան տիրապետության շրջանում Տայքի Ոքաղե և Ագորդացվոր գավառների տարածքում ձևավորվում է նոր վարչամիավոր՝ Թորթումի սանջակը նույնանուն կենտրոնով, որն ընդգրկվում է Էրզրումի նահանգի մեջ:

Ագորդացվոր գավառի բնակավայրերի տեղանունները միջնադարում գավառի գրեթե համատարած հայաբնակ լինելու լավագույն առիավատյան են: XVII դարում մեկնարկած բռնի մահմեդականացումը էապես փոխեց գավառի էթնոկրոնական դիմագիծը: Բռնություններից ազատվելու համար քրիստոնյաների մի հատվածը նախընտրեց ընդունել մահմեդականություն, չնայած նրանցից շատերը շարունակում էին պահպանել քրիստոնեական որոշ սովորույթներ և մայրենի լեզուն: «Երկիրս մէկ ծայրէն միւս ծայրը հայ նկարագիրը պահած է անով որ բոլոր անուանք մնացած են հայերէն, ոչ միայն մահմետականացած գիւղերուն, այլ անոնց անթիւ մանրամասնութիւնք ալ՝ անուանք գիւղամասերու կամ թաղերու, լեռանց, գետոց ու առուակաց, արտերու... Լեզուի կողմանէ ի հարկէ օտար ուղեւորի մ'առաջին տպաւորութիւնն այն կ'ըլլայ թէ մեծ մասն այլեւս թրքախօս եղած է: Բայց նախ նկատելի է որ հայ մահմետականը ստիպուած էր եւ է մանաւանդ Համիտական շրջանէն ի վեր՝ խորշիլ հայութեան արտաքին երեւոյթներէն իսկ, չհալածուելու համար»⁴, - գրում էր Հ. Տաշյանը:

Ագորդացվոր գավառը հարուստ է պատմամշակութային հուշարձաններով՝ եկեղեցիներով, բերդերով և ամրոցներով: Գրեթե բոլոր բարձր ժայռերի անմատույց գագաթները որպէս բնական ամրություններ էին ծառայում: Նրանց վրա կառուցված բերդերը և ամրոցները թեպէս աչքի չէին ընկնում մեծությամբ, սակայն իրենց դիրքի շնորհիվ հենարան էին դարձել թշնամիների դեմ պայքարում⁵: Գավառի հուշարձանների տեղագրության և արդի վիճակին է նվիրված սույն հետազոտությունը:

Թորթում գետի աջ ափի պատմաճարտարապետական հուշարձանները

Ագորդացվոր գավառը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու մասի՝ արևելյան և արևմտյան, իսկ գավառի երկու հատվածների բաժանարար գիծ կարելի է ընդունել Թորթում գետը և Թորթումի լիճը, որոնք հստակ ձգվում են հարավից հյուսիս ուղղությամբ: Այսպիսով, Թորթում գետի աջափնյա հատվածում են գտնվում դեռևս միջնադարից հայտնի ներքոհիշյալ բնակավայրերը՝ *Օսխա, Խաթղա, Թն, Իս, Օթղա, Օշկիձոր, Օսեթ, Ագորդ և Ապոնես*:

Օլթի գետից ոչ հեռու գտնվում էր Օսխա գյուղը (այժմ՝ Arpacık): Գյուղի միջնադարյան եկեղեցին գտնվում էր բնակավայրից մոտ 1,5 կմ հարավ, սակայն հիմնահա-

² Բաղայան Գ. -2016, էջ XVI:

³ Ալիշան Ղ. -1856, էջ 38:

⁴ Տաշեան Հ. -1972, հ. 7-9, էջեր 292-293:

⁵ Ерицов А. -1884-1885, т. 8, с. 78.

տակ ավերվել է ճանապարհաշինության ժամանակ, և այժմ կարելի է տեսնել միայն եկեղեցու հետքերը⁶:

Թորթումի ջրվեժի հարևանությամբ էր գտնվում Թն գյուղը (այժմ՝ Çağlayan): Գյուղից 2 կմ արևելք պահպանվում են սկզբնաղբյուրներում չհանդիպող եկեղեցու մնացորդները: Եկեղեցին կառուցված էր կոպտատաշ քարով և կրաշաղախով: Տեսանելի է եկեղեցու հատակագիծը: Պահպանվել են խորանի կլոր հատվածը և հյուսիսարևմտյան անկյունը⁷: Գյուղից 500 մ հյուսիս-արևմուտք՝ Թորթում գետի աջ ափին՝ ժայռոտ բլրի վրա, պահպանվում են բերդի առանձին հատվածներ: Բերդն ուներ քառակուսի հատակագիծ՝ 11x11 մ⁸: Պահպանված պատերի առավելագույն բարձրությունը 7 մ է, իսկ հաստությունը՝ 1,8 մ⁹:

Թորթումի լճից մոտ 2,5 կմ հարավ էր գտնվում Իս գյուղը (այժմ՝ Altınçanak): Գյուղի հյուսիսային մասում՝ տներից մեկին կից, պահպանվում է գյուղի միջնադարյան եռախորան կենտրոնագմբեթ եկեղեցին: Կիսամշակ քարով և կրաբետոնով կառուցված եկեղեցին, ըստ Է. Թաղայշվիլու, պետք է որ կառուցված լիներ ոչ ուշ քան IX դարում¹⁰: Եկեղեցու հյուսիսային մասը վնասված է: Մնացած հատվածները տեղացիներն օգտագործում են տարբեր նպատակներով: Տարեցները հիշում են նաև, որ «տեսել են նաև եկեղեցու գմբեթը»¹¹:

Իսի եռախորան կենտրոնագմբեթ եկեղեցին կարևոր դեր է խաղում Տայք և Գուգարքի IX-XI դդ. հայկական ճարտարապետության դպրոցի կայացման հարցում: Նույն տիպով են կառուցված հանրահայտ Օշկվանքի գլխավոր տաճարը Տայքում, իսկ Գուգարքում՝ Զաքի եկեղեցին ու մի փոքր փոփոխված Կումբուրդոյի տաճարը: Մակայն Իսի հատակագծային հորինվածքը սերում է վաղքրիստոնեական հայկական ճարտարապետության ավանդույթներից, ինչպես օրինակ հնեվանքի VII եկեղեցուց:

Իսից մոտ 4 կմ դեպի արևելք Օթդա գյուղն էր (այժմ՝ Kirazlı): Օթդայում դեռևս XIX դարում կանգուն էր տաճարը, որը, ըստ Ատրպետի, ի սկզբանե հեթանոսական մեհյան էր և «հեթանոսականից փոխադրած է քրիստոնեականի»¹²: Ցավոք, այսօր տաճարը հիմնահատակ ավերված է:

Իսից մոտ 5 կմ հարավ էր միջնադարյան բազմաթիվ հուշարձաններով հայտնի Օշկիձոր (Էշկիձոր) գյուղը (այժմ՝ Sapaca): Գյուղի ծայրամասում՝ բլրի վրա պահպանվում է միջնադարյան ամրոցը՝ 2 աշտարակներով¹³: Պատերի բարձրությունը հասնում է

⁶ Թաո-վլարձեթոսի ժեղեթոսի 2016 թվոսի սազվեթոսի յեթսթեդիցիեթոսի աճարիթեթոսի, տ. իսցիթեթոսի, Յ. ցոթալիթեթոսի, յ. իթեդաթեթոսի, Մ. ցոլլաթեթոսի, ը. ըաիսթրաթե, լ. թիթարիթեթոսի, ցազլասիոսի թնիցերսիթեթոսի ցաթոթցեթոս, տթիլոսի, 2017, ցց. 58.

⁷ Թաո-վլարձեթոսի ժեղեթոսի 2016 թվոսի սազվեթոսի յեթսթեդիցիեթոսի աճարիթեթոսի, ցց. 108.

⁸ Թաո-վլարձեթոսի: իսթորիոսա ըա ցլլթթրոսի ժեղեթոսի ցաթալոցի, թեդ. Յ.ցլլըազա, տթիլոսի, ցաթոթցեթոս աթթաճթցի, 2017, ցց. 252.

⁹ Թաո-վլարձեթոսի ժեղեթոսի 2016 թվոսի սազվեթոսի յեթսթեդիցիեթոսի աճարիթեթոսի, ցց. 109.

¹⁰ Թաոիսիլի Ե. -1952. յ. 80.

¹¹ Թաո-վլարձեթոսի ժեղեթոսի 2016 թվոսի սազվեթոսի յեթսթեդիցիեթոսի աճարիթեթոսի, ցց. 119.

¹² Աթրպետ -1929, էջ 156:

¹³ Թաո-վլարձեթոսի: իսթորիոսա ըա ցլլթթրոսի ժեղեթոսի ցաթալոցի, ցց. 266.

10 մետրի: Գյուղում պահպանվում են նաև գմբեթավոր դահլիճ տիպի եկեղեցու ավերակները: Եկեղեցին պատված է եղել սրբատաշ քարերով, որոնցից մի քանիսն են պահպանվել: Խորանին, ինչպես նաև եկեղեցու արևմտյան և հյուսիսային պատերին նշմարվում են որմնանկարների հետքեր: Գյուղի տարածքում՝ այգիներից մեկի մեջ, պահպանվում են մեկ այլ՝ կոպտատաշ քարերով և կրաբետոնով կառուցված սրահավոր եկեղեցու մնացորդներ: Պահպանված հատվածում պատերի առավելագույն բարձրությունը հասնում է 4 մետրի¹⁴:

Ագորդացվոր գավառի վարչական կենտրոնը Ագորդ բնակավայրն էր (այժմ՝ Uzundere), որը XIX դարի երկրորդ կեսի դրությամբ վեր էր ածվել ոչ մեծ մի գյուղի¹⁵: Այստեղ՝ Շաշարոզ թաղամասում, պահպանվում է սրահավոր եկեղեցի, որը վերջերս վերականգնվել է: Պատերը ամրացված են և ծածկված բազալտե քարով, իսկ ներսից սպիտակեցված է: Եկեղեցու մուտքը արևմուտքից է, ներքին որմերը ծածկված են եղել որմնանկարներով, որոնց մնացորդները պահպանվել են միայն հարավարևմտյան անկյունում: Մուտքի բարավորին փորագրված են արձանագրություններ¹⁶: Ագորդի Մովսես թաղամասում՝ փոքրիկ ժայռի վրա, կա նաև մեկ այլ եկեղեցի, որից պահպանվել են միայն հյուսիսային պատը և խորանի մի մասը¹⁷:

Օսեթ գյուղը գտնվում էր Ագորդի անմիջական հարևանությամբ: Այսօր այն Ուզունդերեի Էրիկլի թաղամասն է: Գյուղի գերեզմանատանը պահպանվում են միանավ սրահավոր եկեղեցու մնացորդները, պահպանվել են խորանը և հյուսիսային պատի մի մասը: Կառուցված է կոպտատաշ քարերով և կրաշաղախով¹⁸:

Ագորդացվոր գավառի հարավային մասում՝ Թորթում գետի աջ ափին էր Ապոնես գյուղը (այժմ՝ Suyatağ): Ապոնեսում 1878 թ. դրությամբ ապրում էին 280 հայեր, գյուղն ուներ իր վարժարանը և եկեղեցին¹⁹: Վերջինս կառուցված էր բարձրադիր վայրում: Այսօր պահպանվում են եկեղեցու և կից կառույցների մնացորդները: Եկեղեցին կառուցված է եղել միջին չափսերի կոպտատաշ քարերով և կրաբետոնով՝ հատուկ հարթեցված վայրում: Ձորի կողմում այն հենված է հատուկ կառուցված պատվանդանի վրա: Եկեղեցին շրջապատված էր պարիսպով, որը հիմնականում պահպանվում է և վնասված է միայն որոշ հատվածներում²⁰: Պահպանված հատվածների ամբողջականությունը թույլ է տալիս մեզ ենթադրել, որ այստեղ միջնադարում գոյություն է ունեցել վանական համալիր:

Թորթում գետի ձախ ափի պատմաճարտարապետական հուշարձանները

¹⁴ ԵՊՀ-ԿԼԱՐՋԵՏԻ ՍԵՂԵՑԻ 2016 ՎՐԱՆ ՍԱՅՎԵԼԵՎԻ ԵՍՏՅԵԴԻՑԻՅԵՆ ԱՆԳԱՐԻՄԵՑԻ, ԶՅ.ԶՅ. 120-123.

¹⁵ ԷՔԻՐԻՍԿԱՆ Ս. -1907, էջ 51:

¹⁶ ԵՊՀ-ԿԼԱՐՋԵՏԻ ՍԵՂԵՑԻ 2016 ՎՐԱՆ ՍԱՅՎԵԼԵՎԻ ԵՍՏՅԵԴԻՑԻՅԵՆ ԱՆԳԱՐԻՄԵՑԻ, ԶՅ. 128.

¹⁷ ԵՊՀ-ԿԼԱՐՋԵՏԻ ՍԵՂԵՑԻ 2016 ՎՐԱՆ ՍԱՅՎԵԼԵՎԻ ԵՍՏՅԵԴԻՑԻՅԵՆ ԱՆԳԱՐԻՄԵՑԻ, ԶՅ. 129.

¹⁸ ԵՊՀ-ԿԼԱՐՋԵՏԻ ՍԵՂԵՑԻ 2016 ՎՐԱՆ ՍԱՅՎԵԼԵՎԻ ԵՍՏՅԵԴԻՑԻՅԵՆ ԱՆԳԱՐԻՄԵՑԻ, ԶՅ. 117.

¹⁹ ԱՆԿՅԱՅԻ Ա. -2018, էջ 104:

²⁰ ԵՊՀ-ԿԼԱՐՋԵՏԻ ՍԵՂԵՑԻ 2016 ՎՐԱՆ ՍԱՅՎԵԼԵՎԻ ԵՍՏՅԵԴԻՑԻՅԵՆ ԱՆԳԱՐԻՄԵՑԻ, ԶՅ.196.

Ազորդացվոր գավառի արևմտյան մասում՝ Թորթում գետի ձախափնյա հատվածում են գտնվում ներքոհիշյալ բնակավայրերը՝ *Ասպարաշեն (Աշմիշեն), Լեք, Խարս, Ծիսիկ, Օշկ, Վանք, Ճալա, Ընկուզեք, Վիսիկ և Խախու*:

Գավառի հյուսիսում՝ Օլթի և Թորթում գետերի միախառնման վայրից ոչ հեռու էր գտնվում դեռևս միջնադարյան շրջանից հայտնի Ասպարաշենը (այժմ՝ Kınalıçam): Գյուղի բակերից մեկում մինչև 1970-ական թթ. պահպանվում էր եկեղեցին, սակայն տեղացիները քանդում են այն, իսկ եկեղեցու քարերով իրենց համար տներ կառուցում: Ի տարբերություն եկեղեցու՝ բավականին պահպանված է բերդը: Այն գտնվում է գյուղի հյուսիսային հատվածում՝ ներկայիս Թորթում-Յուսուֆեյի ճանապարհի կողքին²¹: Միջնադարում բերդը կառուցված էր այնպես, որ կարծես այն նայում է մի քանի կմ հյուսիս-արևելք գտնվող պատմական Տայքի ճակք գավառի Բշխանաց բերդին:

Ազորդացվոր գավառի Խարս²² գյուղի (այժմ՝ Սլուբաջ) «Վերին թաղի» այգիներում պահպանվում է բավականին մեծ սրահավոր եկեղեցի՝ հարավային կցակառույցով: Եկեղեցու արևմտյան պատը քանդված է, մնացած պատերը թեպետ վնասված են, սակայն հիմնականում պահպանվել են: Պատերի առավելագույն բարձրությունը 4 մետր է: Հարավային կցակառույցը խորանով է: Եկեղեցին կառուցված է կոպտատաշ քարով և կրաբետոնով: Տեղացիները եկեղեցու գտնվելու վայրն անվանում են «Քիլիսե Բաղլար» («Եկեղեցու այգիներ»)²³:

Թորթումի լճի ափին էր Ծիսիկ գյուղը (այժմ՝ Balıklı): Ի սկզբանե գյուղը գտնվում էր Թորթում գետի ափին, սակայն 1791 թ. երկրաշարժի հետևանքով, երբ փակվեց գետի հունը, բնակիչները հաստատվեցին իրենց ամառանոցում²⁴: Գյուղն ուներ երկու եկեղեցի, որոնցից առաջինը գտնվում է ներկայիս Դեղիրմենթեփե թաղում: Պահպանվել է հյուսիսային պատը, ինչպես նաև արևելյան և արևմտյան պատերի մի մասը: Եկեղեցին կառուցված է կոպտատաշ քարերով և կրաբետոնով: Տեղացիները եկեղեցու գտնվելու վայրը անվանում են «Քիլիսե սիրթ» («Եկեղեցու լեռնաշղթա»), իսկ եկեղեցին՝ «Յուքարը Քիլիսե» («Վերին եկեղեցի»): Գյուղի մեկ այլ եկեղեցի գտնվում է «Ստորին» թաղում: Եկեղեցին գրեթե ամբողջությամբ պահպանվել է, քանդված է միայն տանիքը: Կառույցը բոլոր կողմերից ունի մեկ փոքրիկ պատուհան: Եկեղեցու մուտքն արևմուտքից է: Կառուցված է կոպտատաշ քարերով և կրաբետոնով: Տեղացիները եկեղեցին անվանում են «Աշաղը Քիլիսե» («Ստորին եկեղեցի»)²⁵:

Թորթումի լճից մոտ 8 կմ դեպի արևմուտք Օշկ (Աշունք, այսօր՝ Gölbasi)²⁶ գյուղն էր, որի հարևանությամբ էր Օշկվանք կամ ուղղակի Վանք գյուղը (այսօր՝ Çamlıyamaç): Գյուղը նշանավոր է X դարի երկրորդ կեսին կառուցված նշանավոր վանքով: Վանքի

²¹ Գառ-Վարձյեթի: Իստորիոսա և քուլտուրիս Ժեղլեթիս քաթալոթի, ցց.ցց. 60, 241.

²² 1791 թ. Տայքում տեղի ունեցած երկրաշարժի ժամանակ Խարս գյուղի հարևանությամբ գտնվող նույնանուն լեռան վրայից մի խոշոր ժայռ է պոկվել, որը, գլորվելով ցած, փակել է Թորթում գետի ճանապարհը, ինչի արդյունքում առաջացել են Թորթումի լիճը և 48 մ բարձրությամբ ջրվեժը:

²³ Գառ-Վարձյեթիս Ժեղլեթիս 2016 Վ.լոս Տաքքեղեթի յեթքեդիցիթեթիս սնցարիթեթի, ցց. 111.

²⁴ «Շիրակ» -1905, 5, էջ 377:

²⁵ Գառ-Վարձյեթիս Ժեղլեթիս 2016 Վ.լոս Տաքքեղեթի յեթքեդիցիթեթիս սնցարիթեթի, ցց.ցց. 110-111.

²⁶ Աշունք տարբերակով գյուղը հանդիպում է Վարդան Արևելցու մոտ: (Տե՛ս Հաւարումն...-1862, էջ 85):

գլխավոր եկեղեցին նվիրված էր Հովհաննես Մկրտչին և իր ճարտարապետությամբ նշանավորներից մեկն էր Տայքում՝ համարվելով «Տայքի յոթ հրաշալիքներից մեկը»²⁷: Հակոբ Կարնեցին, խոսելով Օշկվանքի, ինչպես նաև Տայքի մյուս հրաշակերտ կառույցների մասին, գրում է. «...յար և նման ոչ գոյ նոցա, բայց թէ լինի միայն սուրբ Սուփի ի Կոստանդինուպոլիս»²⁸:

Օշկվանքի գլխավոր եկեղեցին հայկական միջնադարյան ճարտարապետության գագաթներից մեկն է և իր արժանի տեղն է գրավում այնպիսի գոհարների հետ, ինչպեսիքն են Ախթամարի Սբ Խաչը, Անիի Մայր տաճարը և այլն: Օշկվանքի տիպով են կառուցվել նաև այլ տաճարներ հարևան երկրներում²⁹:

Վանք գյուղի տարբեր մասերում պահպանվել են վանական համալիրի մաս կազմող տարբեր շինություններ, այդ թվում՝ մի քանի փոքր եկեղեցիներ: Օշկի գլխավոր տաճարից մոտ 270 մ հարավ-արևմուտք գտնվում է միանավ սրահավոր եկեղեցի, որը բավականին լավ է պահպանված: Կառուցված է մոխրագույն սրբատաշ քարերով: Եկեղեցու մուտքը հարավից է: Այն ուներ մեկական պատուհան դեպի արևմուտք, արևելք և հարավ: Պատուհանների վերևի հատվածները զարդարված են դեկորատիվ զարդարանքներով մշակված կամարունքերով: Խորանի վրա առկա են երկու խորշեր: Պահպանվել են որմնանկարների մնացորդներ: Ներկայումս եկեղեցին օգտագործվում է տեղի բնակիչների կողմից որպես գյուղատնտեսական շինություն³⁰: Օշկի գլխավոր եկեղեցուց 220 մետր հարավ-արևմուտք է գտնվում մեկ այլ միանավ սրահավոր եկեղեցի՝ հյուսիսից կից շինությամբ: Եկեղեցին բավականին վնասված է: Պահպանվել են միայն արևմտյան պատը և հյուսիսային պատի մի մասը: Մեկ այլ եկեղեցի գտնվում է գլխավոր եկեղեցուց 80 մ դեպի հարավ: Պահպանվել է եկեղեցու հյուսիսային պատը, ինչպես նաև արևելյան և արևմտյան որմերի մի մասը³¹: Բացի վերոնշյալներից՝ պահպանվել են նաև վանական համալիրի մաս կազմող սեղանատունը, գրատունը և այլ օժանդակ կառույցներ:

Ճալա գյուղը գտնվում է ներկայիս Ուզունդերե քաղաքի Չայբաշի թաղամասի տարածքում: Նրանից 2 կմ հյուսիս՝ Փառիձոր կոչվող ամառանոցում էր գտնվում գյուղի եկեղեցին՝ կառուցված մեծ չափերի սրբատաշ քարերով: Եկեղեցու մուտքը հարավից էր: Պահպանված պատերի առավելագույն բարձրությունը մինչև 4 մետր է³²:

Ճալայի հարևանությամբ էր Ընկուզք գյուղը (այժմ՝ Dikyar): Գյուղի ներկայիս թաղամասերից մեկում՝ Դերեյում, անմատույց ժայռի վրա պահպանվում է Ընկուզկա վեհաշուք բերդը: Այն գտնվում է Թորթում-Յուսուֆեյի ճանապարհի մոտ: Բերդը բավականին մեծ չափերի է՝ 78x38 մ, բավականին լավ է պահպանված, ունի մինչև 30 մետր բարձրությամբ պարիսպներ, ինչպես նաև ներքին շինություններ, եկեղեցի, ջրամբարներ, պահեստներ և օժանդակ շինություններ: Ընկուզկա բերդը կառուցված է միջին չա-

²⁷ Ատրպետ, նշվ. աշխ., էջ 171:

²⁸ Յակովբ Կարնեցի -1903, էջ 17:

²⁹ Նահատակյան Գ. -2020, հ.2/4/, էջեր 144-151:

³⁰ Ժառ-Վլադիմիր Դեգլեյ 2016 Վոլոս Սաքվեջի Եյսքեդիցիոյեբոս Ննգարոմեբո, թ. 114.

³¹ Նույն տեղում, էջ 116:

³² Նույն տեղում, էջ 126:

փի կոպտատաշ քարերով և կրաբետոնով: Ամրոցի ստորոտին առկա է նաև բաղնիքը: Ընկուզեքից հյուսիս՝ Քարոտ կոչվող ամառանոցի տարածքում, պահպանվում են միջնադարյան ամրոցի մնացորդներ: Պահպանված հատվածում պարսպի բարձրությունը հասնում է 2,5 մետրի³³:

Ընկուզեքից 2,5-3 կմ հարավ գտնվում էր Վխիկ գյուղը (այժմ՝ Pehlivanlı): Գյուղի տարբեր մասերում պահպանված են եկեղեցիների և բերդի մնացորդներ: Գյուղից հյուսիս-արևմուտք են գտնվում միջնադարյան միանավ սրահավոր եկեղեցու մնացորդները: Տանիքը բացակայում է: Միջին մեծության եկեղեցին կառուցված է կոպիտ մշակված քարերով և կրաբետոնով: Խորանում կան երկու ուղղանկյուն խորշեր: Ունի մուտքեր հարավից և արևմուտքից: Միջնամասում պահպանվել են սյուները³⁴:

Վխիկից ոչ հեռու է հռչակավոր Խախուն (այժմ՝ Bağbaşı): 1878 թ. դրությամբ Խախու գյուղում բնակվում էր 467 հայ³⁵: Գյուղը հայտնի է IX-X դարերում կառուցված իր հռչակավոր վանքով: Վանքի գլխավոր եկեղեցին է Սբ Աստվածածինը: Եկեղեցու կառուցման կոնկրետ տարեթվի մասին կարելի է կարդալ խորանին կից աջակողմյան սյան վրա՝ «ՄԲ Գ ՅԺԷ» հայատառ գրությունը, որը «իցէ թերևս Սուրբ Գրիգոր, և թին Հայոց (868 ամ Քրիստոսի)»³⁶: Սբ Աստվածածին եկեղեցու հարևանությամբ են 2 մատուռները և եկեղեցուց մոտ 30 մ արևելք գտնվող բավականին ընդարձակ կառույցը (ամենայն հավանականությամբ՝ սեղանատուն): Վանքի տարածքը շրջապատված է պարիսպով: Խախու գյուղի տարբեր հատվածներում պահպանվել են վեց ավելի փոքր չափերի եկեղեցիներ, ինչպես նաև Խախուի բերդը, որոնց ավելի մանրամասը կանդրադառնանք մեր հետագա ուսումնասիրությունների շրջանակներում:

Եզրահանգում. Այսպիսով, հետազոտության արդյունքում ճշտվել է պատմական Մեծ Հայքի Տայք աշխարհի Ագորդացիոր գավառի հիմնական պատմաճարտարապետական հուշարձանների տեղագրությունը: Ագորդացիոր գավառի տարածքում ցայսօր պահպանվող պատմաճարտարապետական հուշարձաններից շատերը՝ եկեղեցիներ ու վանքեր, բերդեր ու ամրոցներ, վկայված են դեռևս վաղ միջնադարյան սկզբնաղբյուրներում և կազմում են հայկական պատմամշակութային ժառանգության մաս: Ցավոք, գավառի հուշարձաններից շատերը չեն հասել մեր օրեր գավառի ներկայիս բնակչության և նրանց նախնիների բարբարոս վերաբերմունքի պատճառով:

³³ Թառ-Վարչիցեոսի ժեզլեռնոս 2016 թվոս սազվեյո յեկսվեդոցոյեռնոս ձնգարոմբո, ցց.ցց. 124, 127.

³⁴ Նոյն տեղում, էջ 129:

³⁵ Էփրիկյան Ս. -1907, էջ 51:

³⁶ Սարգիսեան Ն. -1864, էջ 92: Հմմտ. Ерицов А. -1884-1888, h. 8, էջ 80:

О РАСПОЛОЖЕНИИ И СОВРЕМЕННОМ СОСТОЯНИИ ИСТОРИЧЕСКИХ И АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ ПРОВИНЦИИ АЗОРДАЦПОР

Акопов А. А., Наатакян Д. С.

Ключевые слова: *Тайк, Тортум, Чорох, Азорд, памятник, Ошк, церковь, крепость, замок, поселение, армяне.*

В результате исследования была уточнена топография основных историко-архитектурных памятников провинции Азордацпор исторической области Тайк Великой Армении. Многие исторические памятники, сохранившиеся на территории провинции Азордацпор – церкви и монастыри, крепости и замки – засвидетельствованы в раннесредневековых источниках и являются частью армянского историко-культурного наследия. К сожалению, многие памятники провинции не сохранились из-за варварского отношения нынешнего населения провинции и их предков.

ON THE LOCATION AND CURRENT CONDITION OF THE HISTORICAL AND ARCHITECTURAL MONUMENTS OF AZORDATSPOR PROVINCE

Akopov A. A., Nahatakyan D. S.

Key words: *Tayk, Tortum, Chorokh, Azord, monument, Oshk, church, fortress, castle, settlement, Armenians.*

As a result of the study, the topography of the main historical and architectural monuments of the Azordatspor province of the Tayk - historical region of Greater Armenia was clarified. Many historical monuments preserved in the Azordatspor province - churches and monasteries, fortresses and castles - are attested in early medieval sources and are part of the Armenian historical and cultural heritage. Unfortunately, many monuments of the province have not been preserved due to the barbaric attitude of the current population of the province and their ancestors.

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

1. Ալիշան Գ.-1856, Տեղագիր Հայոց մեծաց, Վենետիկ:
2. Ակոպով Ա. 2018, Թորթումի գավառի հայ բնակչությունը 1830-1878 թթ., ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 21, Գյումրի, էջ 96-106:
3. Ատրպետ -1929, Ճորոխի ավազանը, Վիեննա:
4. Բաղայան Գ.-2018, Արևմտյան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ եղեռնի նախօրեին, ՎԷՄ համահայկական հանդես, Ը (ԺԿ) տարի, թիվ 1 (53) հունվար-մարտ, հավելված:
5. Էփրիկյան Ս. -1907, Պատկերագարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Բ, Վենետիկ:
6. Հաւարումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի 1862, Վենետիկ:
7. Յակովբ Կարնեցի -1903, Տեղագիր Վերին Հայոց, յիշատակարան ԺԷ դարու, Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածնի տպ.:

8. **Նահատական Գ. -2020**, Տայք-Գուգարք միջնադարյան հայկական դպրոցի կայանմը՝ Օշկվանքի օրինակով // Արվեստագիտական Հանդես, համար 2/4 / ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ին-տ., Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 144-151, 2016:
9. «Շիրակ» -1905, Աղեքսանդրիա, թիվ 5:
10. **Սարգիսեան Ն. -1864**, Տեղագրությունք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ:
11. **Տաշեան Հ. -1972**, Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, Հանդես ամսօրեայ, 7-9:
12. **Ершов А. -1884-85**, Список населенных пунктов бывшей Эрзерумской области, находившейся во временном управлении России, "Известия Кавказского отдела императорского русского географического общества", т. 8, Тифлис. Дополнения. Такайшвили Э. -1952, Археологическая экспедиция 1918 года в Южные провинции Грузии, Тб.
13. Թառ-վարձյետի: Իստորիս և քլտւրիս մեղեբիս քաթալոցի, րեդ. Զ. քլւդազա, տծիլիս, ցամոմցեմլոբա արթանւջի, 2017.
14. Թառ-վարձյետիս մեղեբիս 2016 Ֆլիս սաքվեցի քլսքեդիցիեբիս անցարիմեբի, տ. Խլցիմլե-լի, Զ. ցոնալիմլելի, յ. իմեդամլելի, Մ. քոլլաւմլելի, Ը. մաիսլրաձե, Լ. Ֆիքարիմլելի, քաքքասիլիս շնիւերսիտեթիս ցամոմցեմլոբա, տծիլիս, 2017.

Ընդունվել է՝ 30. 01. 2022
Գրայտալվել է՝ 18. 03. 2022
Հանձնվել է տպ.՝ 25. 05. 2022

Տեղեկություններ հեղինակների մասին

Արևադի ԱԿՈՊՈՎ, պատմական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների
կենտրոնի գիտքարտուղար, էլ. հասցե՝ arkadone1@gmail.com

Դավիթ ՆԱՀԱՏԱԿԱՆ, ճարտարապետության թեկնածու,
ԾՇՀԱՀ ճարտարապետության տեսության, պատմաճարտարապետական
մառանգության վերականգնման, գեղեցիկ արվեստի և պատմության ամբիոնի
ասիստենտ, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների
կենտրոնի գիտաշխատող, էլ. հասցե՝ davit.nahatakan@gmail.com